

Gerard van Gulp

Godsdienstvrede in Eindhoven en de vrijheid van de ambachtsgilden

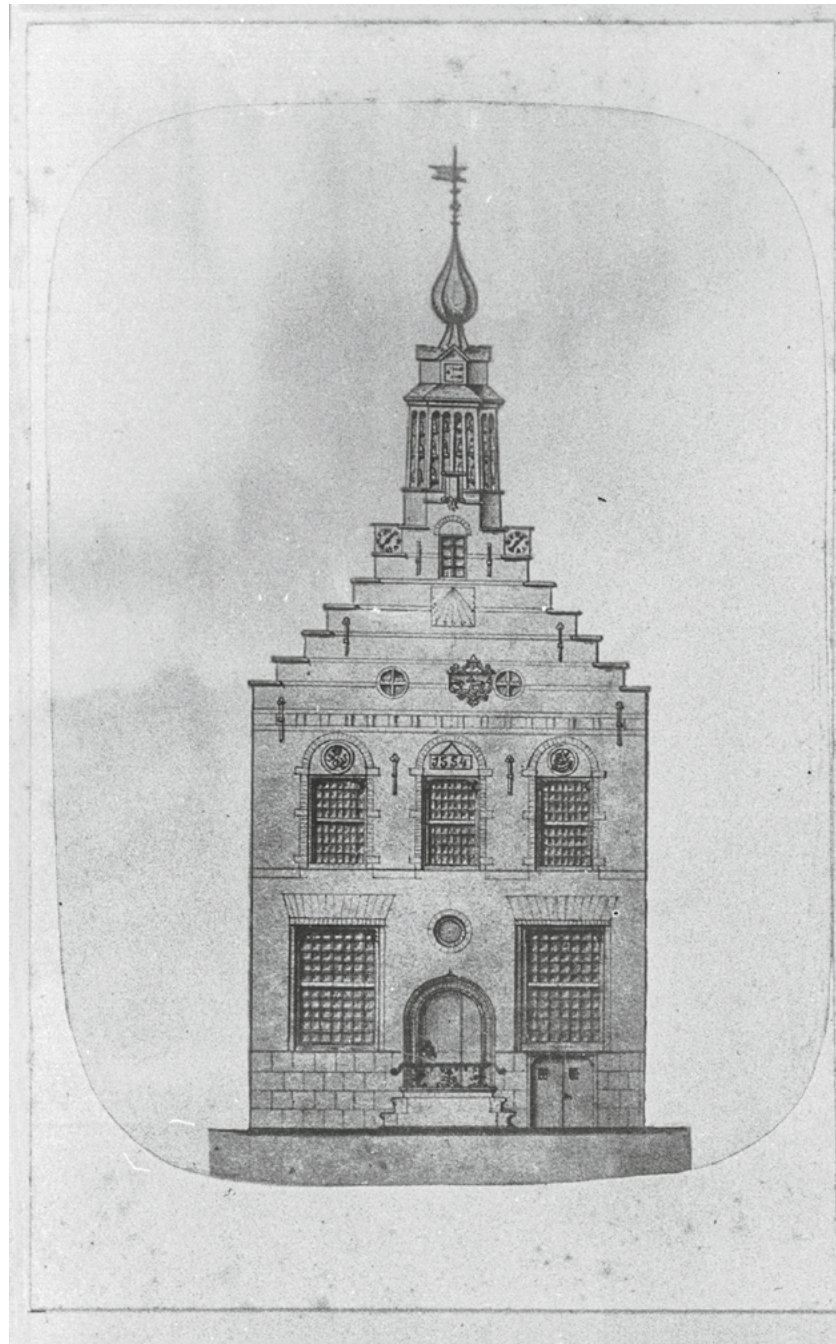
In 1648 werd Noord-Brabant bij de Vrede van Münster als Staats-Brabant definitief een deel van de Republiek. Dit had voor de katholieken in Brabant, die de grote meerderheid van de bevolking uitmaakten, verstrekkende gevolgen. Hun kerkgebouwen werden geconfisqueerd en overgedragen aan de gereformeerde gemeenten. Zo werden de Sint-Janskathedraal in Den Bosch en de Catharinakerk in Eindhoven gereformeerde kerken. Rooms-katholieken mochten hun eredienst niet meer in het openbaar uitoefenen. Geestelijken, onder wie de bisschop van 's-Hertogenbosch, werden verbannen. Alleen gereformeerden kwamen nog in aanmerking voor openbare functies, katholieken waren daarvan uitgesloten. Het lijkt er op dat de katholieke bevolking deze situatie, die 150 jaar zou gaan duren, passief over zich heen liet komen. Van een volksopstand was geen sprake. Katholieken en gereformeerden werkten zelfs samen in de strijd voor een vrije textielhandel met de Republiek.¹ Wel was er aanvankelijk lijdelijk verzet tegen het verhinderen van katholieke samenkomsten.

Bij een onderzoek naar de kerkelijke geschiedenis van de gereformeerden in de Meierij kwam ik echter op stukken betreffende een conflict in Eindhoven tussen katholieken en gereformeerden. In deze bijdrage wil ik aandacht besteden aan de situatie in Eindhoven, waar in 1715 een katholieke rebellie plaats vond met stakende borgemeesters en gildedekens, die gesteund werd door de katholieke bevolking. Daarbij zal onderzocht worden wat de aanleiding was tot dit conflict en hoe het werd opgelost.

Inleiding

Een katholieke samenleving

Aan het eind van de zestiende eeuw was van de Reformatie ten zuiden van de rivieren vrijwel niets meer over.² Behalve hier en daar enkelingen of kleine groepjes gelovigen waren er geen gereformeerden te vinden. Dat was niet steeds zo geweest. Tijdens de zestiende eeuw waren in de beginjaren van de Reformatie, met name in de steden van Brabant, Vlaanderen en Holland gereformeerde gemeenten ontstaan. Er kwam een kerkverband tot stand, met Antwerpen als centrale plaats. In deze grote stad met meer dan 80.000 inwoners was de helft van de bevolking gereformeerd. In 's-Hertogenbosch, ook een grote stad, had ongeveer een kwart van de circa 20.000 inwoners de Reformatie omarmd. Na de Beeldenstorm in 1566 en de komst van de hertog van Alva waren tallozen gevlucht, vooral naar plaatsen in Duitsland, maar na enkele jaren waren zij weer teruggekeerd. Later kwam een tweede

Tekening van het Eindhovense stadhuis, gebouwd in 1554. Het werd in 1865 afgebroken om plaats te maken voor een groter stadhuis. (Collectie RHCE)

¹ Van Gulp, *Brabantse stoffen*.

² Voor deze inleiding is gebruik gemaakt van: Van Gulp, *Reformatie*.

golf van emigranten op gang als gevolg van de veldtocht van de Spaanse legeraanvoerder Alexander Farnese, die in 1579 Maastricht veroverde. Farnese (1545-1592) is in de Nederlandse geschiedschrijving ook bekend als de hertog van Parma. In 1579 sloot het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch een akkoord met Farnese, waarop vrijwel alle gereformeerden hals over kop de stad verlieten en zich elders vestigden, met name in Holland en Utrecht. In 1585 moest ook Antwerpen zich aan Farnese overgeven. De gereformeerden kregen de keus: katholiek worden of vertrekken. De grote meerderheid van hen koos voor vertrek, vooral naar Amsterdam.

Het platteland van Brabant was jarenlang het toneel van een strijd tussen Spaanse en Staatse troepen waarbij een tactiek van de verschroeide aarde werd toegepast. Ook Eindhoven, een stadje met circa 1200 inwoners, was daar het slachtoffer van. De plaats werd vele malen door beide partijen om beurten belegerd en ingenomen. Een groot aantal inwoners ontvluchtte na 1583 het oorlogsgebied. Onder hen bevonden zich de meeste gereformeerden die eerst nog de helft van de bevolking uitmaakten. Zij vertrokken vooral naar Haarlem. In de Meierij van 's-Hertogenbosch bleven slechts enkele honderden gereformeerden achter, met als gevolg dat het gebied een overwegend katholieke bevolking telde. Het katholieke onderwijs en andere vormen van contrareformatie consolideerden deze situatie. In 1609 stichtten de jezuiten een school in 's-Hertogenbosch, waar honderden kinderen onderwezen werden in het katholieke leer. Verder preekten en catechiseerden de paters en namen zij de biecht af.

In 1629 legde Frederik Hendrik het beleg voor Den Bosch. Hij was van mening dat militaire kracht van groot belang was voor een sterke positie bij de vredesonderhandelingen met Spanje. Inname van de stad zou ook het Hollandse en Gelderse platteland langs de grote rivieren verlossen van de dreiging van het Bossche garnizoen en zou de Republiek een groot prestige geven.³ Na een vier maanden durend beleg moest de stad zich overgeven. De gevolgen voor de katholieke bevolking waren ingrijpend. Volgens het capitulatieverdrag moesten alle mannelijke rooms-katholieke geestelijken de stad verlaten. De openbare uitoefening van de katholieke godsdienst was niet meer toegestaan. De kerken werden gesloten, behalve enkele gebouwen, die aan de gereformeerden werden afgestaan. Katholieken waren van openbare ambten uitgesloten en het stadsbestuur werd vervangen door gereformeerden.

De Staten-Generaal waren van mening dat het capitulatieverdrag van toepassing was op de gehele Meierij van 's-Hertogenbosch en dat aan hen de soevereiniteit over dit gebied toekwam. Dit was een belangrijk deel van Brabant rondom 's-Hertogenbosch, dat ruwweg werd begrensd door de Maas in het noorden en oosten, de Spaanse Nederlanden in het zuiden en de Baronie van Breda in het westen. De Spaanse autoriteiten ontkenden deze soevereiniteit en achtten de bepalingen alleen geldig voor de stad en directe omgeving. Als gevolg hiervan bleef het platteland lijden onder de gevolgen van de oorlogvoering. Doordat gedurende vijftig jaar vrijwel geen gereformeerden in de Meierij hadden gewoond, was ook na 1629 de overgrote meerderheid van de bevolking in dit gebied katholiek.

De Staten-Generaal benoemden enkele predikanten om in Den Bosch en sommige andere plaatsen in de Meierij gereformeerde kerkdiensten te leiden. Door de oorlogstoestand en de tegenwerking door de katholieke bevolking slaagden de predikanten daar vrijwel nergens in en moesten ze zich terugtrekken. Alleen in Eindhoven bleef een gereformeerde gemeente bestaan, die haar samenkomsten hield in het stadhuis. De predikant Johannes van der Hagen woonde voor zijn veiligheid bij het garnizoen op het kasteel.⁴

Na 1648 werden de katholieke geestelijken uit de gehele Meierij verbannen. Sommigen waren echter gebleven en anderen waren na verloop van tijd teruggekeerd. Zij hielden katholieke diensten op geheime locaties onder andere bij inwoners aan huis.

Bestuur

Bij de vrede van 1648 werd Staats-Brabant een zogenoemd Generaliteitsland, dat bestuurd werd vanuit Den Haag.⁵ De provincie was wel een deel van de Republiek, maar had geen zetel in de Staten-Generaal, zoals de andere gewesten. De belangrijkste Noord-Brabantse steden hebben wel getracht die gewestelijke status te verkrijgen, maar tevergeefs.⁶ De Staten-Generaal wensten geen uitbreiding met een gewest met een overwegend katholieke bevolking. De Republiek kon Staats-Brabant eigenlijk ook wel missen, zoals bleek bij de inval van de Fransen in 1672.⁷ De Staten-Generaal boden toen de soevereiniteit over dit gebied als afkoopsom aan de Franse koning Lodewijk XIV aan. Deze wees dat aanbod echter af, waarna spoedig het tij keerde.

De Staten-Generaal hadden in 1648 het bestuur over de Generaliteitslanden opgedragen aan de Raad van State, die als uitvoerend orgaan en dagelijks bestuur optrad. De Raad van State stuurde tweemaal per jaar een commissie naar Staats-Brabant, met name om belastingen te verpachten en contact te onderhouden met plaatselijke autoriteiten en kerken, die dan klachten of wensen op tafel konden leggen.

Uit de resoluties van de Raad blijkt dat deze zich vooral bezighield met het bestuur over de Meierij van 's-Hertogenbosch. Ook de resoluties van de Staten-Generaal hadden voor het merendeel (85%) betrekking op de Meierij.⁸ Dit had onder meer te maken met de status van de verschillende gebiedsdelen in Staats-Brabant. De belangrijkste daarvan waren naast de Meierij de Baronie van Breda en het Markiezaat van Bergen op Zoom. Dit waren zogenoemde 'heerlijkheden', domeinen onder het gezag van een heer, die daarover de soevereiniteit bezat in bestuur en rechterlijke macht. Binnen de Meierij vond men ook enkele heerlijkheden. De belangrijkste was de Baronie van Cranendonck, bestaande uit de heerlijkheden Budel, Soerendonck, Gastel en Maarheze, de stad Eindhoven en de 'prinsendorpen' Gestel, Stratum, Strijp en Woensel. De heer van deze Baronie was de prins van Oranje. Nadat in 1702 prins Willem III kinderloos was overleden, werd hij opgevolgd door Johan Willem Friso van Nassau-Dietz. Na diens dood in 1711 nam zijn weduwe Maria Louise van Hessen-Kassel, prinses van Oranje, zijn plaats in, zolang hun oudste zoon Willem nog niet volwassen was.

De domeinen van de prins stonden onder het beheer van de in Den Haag gevestigde Nassause Domeinraad. Deze Raad bestuurdde de domeinen van de prins van Oranje en had controle over de financiën.⁹ Ook had deze rechtsprekende bevoegdheid in geschillen tussen bestuursambtenaren onderling en met ingezetenen. In de heerlijkheid was een drossaard de plaatsvervanger van de heer. In de Baronie van Cranendonck was dit dus de prins van Oranje-Nassau. Deze had de rechterlijke macht over zijn heerlijkheid en benoemde de schepenen op voordracht van de zittende schepencolleges. De heer bezat ook het recht van collatie, dat wil onder meer zeggen het recht om predikanten en schoolmeesters te benoemen. Bij de laatste twee categorieën geschiedde dit op voordracht van de classis, de vergadering van lokale

3 Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 267-268.

4 Van Gorp, 'Johannes van der Hagen', 37.

5 Van Boven, 'Bestuur', 76-79.

6 Christ, *De Brabantsche Saecke*.

7 Schöffers, 'De Republiek', 256.

8 Van Boven, 'Bestuur', 78.

9 NA, Beschrijving van archief Nassause Domeinraad.

gereformeerde kerkelijke gemeenten. In de Meierij van 's-Hertogenbosch bestonden twee classes: 's-Hertogenbosch (met de kwartieren Oisterwijk en Maasland) en Peel- en Kempenland. Deze twee classes waren aangesloten bij de provinciale synode van Gelderland.

In Den Haag zetelde ook de Staatse Raad van Brabant. Deze was in 1586 opgericht, nadat de Raad van Brabant te Brussel onbereikbaar was geworden voor instanties en personen uit het noorden.¹⁰ De Staatse Raad van Brabant was het hoogste juridische beroepscollege, dat zich ook bezig hield met politiek-religieuze zaken.¹¹

Marie Louise van Hessen Kassel 1688-1765, wed. Johan Willem Friso van Nassau-Dietz, regentes van de latere Willem IV, portret door Marcus Lodovicus Antonius Clifford. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kunstcollectie, Wikimedia)

Politieke reformatie

Op 1 april 1660 vaardigden de Staten-Generaal een plakkaat uit, getiteld 'Reglement op de Politieke Reformatie in de Meierije van s Hertogenbosch ende andere Quartieren van gelijke natuyre, onder de Generaliteyt gehoorende'.¹² Hierin waren resoluties en decreten voor politieke en kerkelijke instanties opgenomen, die al eerder waren uitgevaardigd. Artikel 2 bepaalt dat drossaards, baljuws, schouten en hun plaatsvervangers, ontvangers, rentmeesters, licentmeesters en controleurs, griffiers, secretarissen en plaatsvervangers, vorsters in de heerlijkheden, vrijheden en dorpen lid dienen te zijn van de gereformeerde kerk. Artikel 3 stelt hetzelfde voor schepenen, borgemeesters, tien-, acht- of vijfmannen en andere ambtsdragers. Dit gold echter alleen als er 'bequame stoffe' was, dat wil zeggen als er genoeg geschikte gereformeerde kandidaten waren. Deze zelfde beperking gold voor ambtsdragers die in heerlijkheden waren aangesteld. In artikel 13 worden de eisen aan schepenen en andere bestuurders nog nader gepreciseerd: Brabanders of genaturaliseerde inwoners, meest geërfden (een stuk grond bezittend) en gereformeerden. Waar niet voldoende gereformeerden waren, konden de onpartijdigste en meest geschikte 'pauzegezinden' benoemd worden, als zij eerlijk en discreet waren en sinds jaar en dag in de betreffende plaats woonde en ook van plan waren daar te blijven wonen.

In de praktijk bleek het doorgaans nodig te zijn om ook katholieken in het bestuur van steden en dorpen een plaats te geven. Er waren namelijk te weinig gereformeerden om alle posten te bezetten, behalve in 's-Hertogenbosch, waar ongeveer 2000 tot 2500 van de 12.000 inwoners gereformeerd waren.¹³ Hoppenbrouwers heeft aan de hand van gereformeerde classicale visitatieverslagen een indruk gegeven van de aantallen gereformeerde en katholieke schepenen in de kwartieren Maasland en Oisterwijk in de Meierij.¹⁴ Uit zijn gegevens blijkt dat tussen 1688 en 1785 in het kwartier Maasland gemiddeld driekwart van de schepenen katholiek was. In het kwartier Oisterwijk waren gemiddeld evenveel katholieke als gereformeerde schepenen in functie. In deze periode vormden de gereformeerden slechts enkele procenten van de bevolking. Voor de andere kwartieren in de Meierij (Kempenland en Peelland) zijn zulke berekeningen niet gedaan, maar bijvoorbeeld in Eindhoven, waar niet meer dan 5% van de bevolking gereformeerd was, waren in 1711 van de veertien stadsbestuurders er slechts twee gereformeerd.¹⁵ Als een bestuurder gereformeerd werd genoemd, betekende dat niet altijd dat hij als lidmaat van een gereformeerde gemeente was ingeschreven of dat hij een trouw kerkganger was. In visitatierapporten vindt men vaak klachten over gereformeerde ambtsdragers, over het feit dat zij niet naar de kerk gingen of een katholieke vrouw hadden die hun kinderen katholiek opvoedde.¹⁶

10 Coopmans, 'Van Soevereine Raad'.

11 Broers, 'Het politiek misdrijf'.

12 Wiltens, *Kerkelijk Plakkaatboek*, 1, 9-23.

13 Vos, *Burgers*, 268; BHIC, ClsH, inv.nr. 37 Visitaties. Staat 1737, 1741.

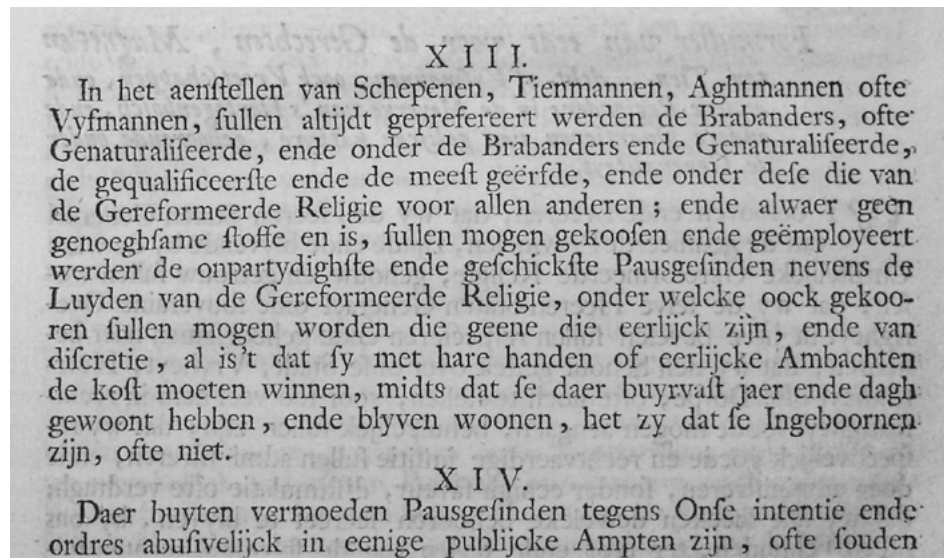
14 Hoppenbrouwers, 'De politieke reformatie'.

15 Houben, *Geschiedenis*, 2, 182.

16 BHIC, ClsH, inv.nr. 37, Visitaties.

17 Van Sasse van Ysselt, 'De uitoefening', 125.

18 Knuttel, *De toestand*, 207.

Art 13 uit het Reglement op de Politieke Reformatie 1660 (*Kerkelyk Plakaatboek 1722*)

Het Reglement op de Politieke Reformatie geeft ook voorschriften over gereformeerde kerkdiensten, die zondags tweemaal gehouden dienden te worden. Ook vindt men er verplichtingen van predikanten met betrekking tot dienstverband, woonplaats en dergelijke. Katholieke 'conventikels' waren verboden op straffe van boeten. Met conventikels werden katholieke samenkomsten bedoeld met het karakter van een kerkdienst, in zogenoemde schuilkerken of schuurkerken. Aanvankelijk liet de overheid zulke kerkdiensten verstoren, zoals ook in 's-Hertogenbosch, een beleid waarop vaak aangedrongen werd door de gereformeerde kerkenraad.

Toen in 1673 de schout van Den Bosch weer een inval liet doen in een schuilkerk, had dat zulke heftige reacties van de bevolking tot gevolg, dat het geschrokken stadsbestuur aan de Staten-Generaal en de prins van Oranje liet weten dat het voor de openbare orde te gevaarlijk was om de strenge plakaten uit te voeren.¹⁷ Het Bossche stadsbestuur was van mening dat het ook rekening moest houden met de katholieke meerderheid om de openbare orde te bewaren. Op den duur werden katholieke kerkdiensten dan ook gedoogd, zij het tegen betaling van zogenaamde recognitiegelden aan controleurs en andere autoriteiten.¹⁸ Uit een door Knuttel opgestelde lijst blijkt dat de te betalen bedragen per plaats uiteenliepen van vijf tot honderd gulden.¹⁹ Het bedrag dat betaald moest worden voor een nieuwe pastoor, kon oplopen tot vijfhonderd gulden. Het systeem onttaardde vaak in willekeur, waarbij katholieken steekpenningen moesten betalen om niet lastiggevalen te worden. Vanaf het begin van de achttiende eeuw was het bestaan van rooms-katholieke kerken en de katholieke eredienst geaccepteerd. Er bleven wel wederzijds conflicten en pesterijen, vaak door jongeren. Zulke zaken kwamen soms voor de Raad van Brabant, die daar dan een vonnis over velde.²⁰

Ook waren katholieken vaak het slachtoffer van plagerijen en onredelijke behandelingen. Zo blijkt uit een notariële akte van Willem van den Hurck uit 1711, dat een afvaardiging van de katholieke gemeenschap in Eindhoven het jaarlijkse recognitiegeld bij de drossaard wilde betalen, maar dat deze weigerde het in ontvangst te nemen.²¹ Het lopende jaar

was de pastoor al steeds belet zijn dienst te vervullen. Enkele dagen na het bezoek aan de drossaard liet deze een samenkomst van katholieken waarbij de pastoor niet aanwezig was verstoren en de deur van de het huis waarin ze samen waren gekomen verzegelen. Corruptie en plagerijen liepen zodanig de spuigaten uit, dat de Staten-Generaal in 1730 besloten de inning van de recognitiegelden te regelen. Voortaan moest een vast bedrag betaald worden, afhankelijk van het aantal priesters.²² Daarnaast moest doorgaans bij de toelating van een pastoor een significante bijdrage geschonken worden aan de drossaard of de schout.

Gereformeerde kerkelijke instanties bleven de katholieken met wantrouwen bejegenen en klaagden herhaaldelijk bij de overheid. Zo stuurde in juni 1693 de synode van Gelderland, waarbij de gereformeerde kerken in de Meierij aangesloten waren, een klacht naar de Nassause Domeinraad.²³ Het betrof de bouw van, zoals de synode het noemde, 'een nieuwe grote papenkerk' te Eindhoven, alsmede de aanstelling van een 'paapse rector' in de Latijnse school aldaar. De synode verzocht om de bouw van de 'kerk' te laten stoppen, met het argument dat de katholieken ook nog een vergaderplaats buiten Eindhoven hadden, en om de paapse rector te ontslaan en een gereformeerde aan te stellen. De Domeinraad stelde de brief in handen van de (gereformeerde) drossaard van Cranendonck en Eindhoven voor advies. De drossaard liet het volgende weten.

Dicht bij de markt te Eindhoven stond een schuur, die gebruikt werd om kerkdiensten te houden, maar die veel te klein was voor de grote menigte van 'pausgezinden'. Veel mensen moesten onder de blote hemel op straat staan en knielen. Dat was voor de Eindhovense bevolking vooral hinderlijk op marktdagen, als die samenvielen met katholieke feestdagen en er daardoor een grote drukte was op straat. In 1691 was de schuur tijdens een dienst ingestort, waardoor velen gewond waren geraakt, sommigen gedood en anderen invalide geworden, zodat ze niet meer konden werken en armlastig werden. De katholieke gemeente had daarop een nieuwe vergaderplaats gebouwd, buiten de stad, die wel groter was, maar nauwelijks groot genoeg. De bewering van de synode dat er nu dus twee plaatsen van samenkomst waren, was volgens de drossaard onwaar. Hij stelde de vraag: welke situatie is beter? De oude met veel overlast, of de nieuwe, waarbij de paapse parochie onderdak had en tevreden gesteld werd, zodat geen overlast werd ondervonden.

Wat de rector betreft: de school was al veertig jaar door een katholieke rector bediend. Ook verscheidene predikanten hadden hun kinderen naar die school gestuurd, waardoor ook veel bekwame predikanten hun opleiding daar ontvangen hadden, waarna zij op veel plaatsen in de Meierij en in Holland dienst hadden gedaan. Er was wel gedurende een jaar een gereformeerde rector geweest, maar het niveau van het onderwijs was toen zo laag, dat de kinderen in andere plaatsen naar school gingen.

De drossaard stelde de Domeinraad weer een vraag. Wat is beter: een paapse rector en goed onderwijs of een gereformeerde, waarbij de kinderen ergens anders heen zouden gaan en daar hun geld uitgaven en bij monniken en jezuïeten de lessen volgden? De Domeinraad heeft niet aan het verzoek van de synode voldaan.

19 Knuttel, *De toestand*, bijlage 1, 294-301.

20 Lindemann, 'De bemoeienis'; Broers, 'Het politiek misdrijf'.

21 RHCE, NotA, inv.nr. 80, f24, 27/4/1711.

22 Scheltus, 'Resolutie'; Knuttel, *De toestand*, 207-209.

23 NA, NDR, inv.nr. 9263.

Eindhoven

Stadsbestuur en ambachtsgilden

Het Eindhovense stadsbestuur bestond uit veertien personen, te weten twee burgemeesters, zeven schepenen en vijf vertegenwoordigers van de ambachtsgilden, de zogenoemde vijfmannen.²⁴ De burgemeesters waren belast met het financieel bestuur, onder andere de inning van belastingen. De schepenen vormden met de drossaard de schepenbank voor het bestuur en de rechtspraak; de vijfmannen werden met name betrokken bij financiële beslissingen.²⁵

De burgemeesters werden door de schepenen verkozen. De drossaard droeg de schepenen ter benoeming voor aan de prins (of prinses). De verkiezing van de vijfmannen, allen ambachtslieden, vond trapsgewijs plaats. Elk van de vijf ambachtsgilden hield een verkiezing voor drie kandidaten, waarna de prins daaruit vijf raden benoemde, die deel uitmaakten van de magistraat. Het was gebruikelijk dat de prins de vijf kandidaten die op de eerste plaatsen van de nominaties stonden, benoemde. Voor de vijfmannen gold traditioneel als eis, dat zij welvarend moesten zijn en onroerend goed moesten bezitten (gegoed en geërfd), al was dit niet duidelijk omschreven.

De Eindhovense ambachtsgilden bestonden sinds 1419, toen heer Jan van Schoonvorst vijf gilden in het leven riep en deze een 'kaart' gaf, zoals het reglement werd genoemd.²⁶ Al waren ze door de heer gesticht, de gilden waren zelfstandig. Voor het lidmaatschap diende men een burger te zijn van de lokale gemeenschap: een stad of een heerlijkheid, zoals Oisterwijk. In plaatsen met veel nijverheid, geen stad zijnde, bestonden weliswaar geen ambachtsgilden, maar waren wel regels gesteld. Dit was bijvoorbeeld het geval te Tilburg.²⁷ In 1574 was de benoeming van de vijfmannen en hun functieomschrijving wettelijk geregeld.²⁸ Sindsdien was dit systeem steeds in stand gebleven. In de Republiek was het burgerschap en het lidmaatschap van de ambachtsgilden aanvankelijk veelal voorbehouden aan gereformeerden.²⁹ Dit gold niet voor Staats-Brabant, waar de grote meerderheid van de bevolking katholiek was. Omdat als gevolg van de oorlogshandelingen de meeste gildenkaarten verloren waren gegaan, vaardigde prins Maurits in 1620 nieuwe kaarten uit.³⁰ Er waren in Eindhoven meer dan vijf ambachten, zodat tot elk gilde meesters en gezellen uit verschillende beroepsgroepen behoorden.³¹ Eindhoven telde de volgende gilden met hun patroons:

- Brouwers, wijntappers en beenhouwers; Sint-Arnoldus;
- Kramers, timmerlieden en smeden; Sint-Nicolaas en Sint-Eloys;
- Wollenlakenwevers en -handelaren, droogscheerders, kleermakers en hoedenmakers; Sint-Michiel;
- Leerlooiers en schoenmakers; Sint-Crispijn en Crispiaan;
- Linnenwevers en -handelaren, pelswerkers en bewerkers van geloid leer; Sint-Severus.

Net als in 's-Hertogenbosch waren de gilden verbonden met de rooms-katholieke kerk.³² Zij hadden in de tijd voor 1648 een altaar in de kerk waar op de naamdag van de patroon een mis werd opgedragen. Bij de overgang van kerkgebouwen naar de gereformeerden in 1648 werden de kerken van roomse elementen, waaronder de altaren, ontdaan.³³ Van de Eindhovense bevolking van ongeveer 1800 personen rond 1700 waren er slechts circa 80 gereformeerd.³⁴ De ambachtsgilden telden dus voornamelijk katholieken en in de praktijk kozen de meesters steeds katholieken als vijfmannen.

Het Eindhovense stadsbestuur was doorgaans in meerderheid katholiek. De gereformeerde bevolking had daar geen problemen mee. In de praktijk waren er vanuit deze bevolkings-

groep in Eindhoven geen klachten over gedrag van de katholieken. Dit blijkt uit een rapport uit 1710 van de kerkelijke visitatoren, onder wie de Eindhovense predikant Andreas de Jongh, die namens de classis Peel- en Kempenland de gereformeerde gemeenten bezochten. Daarin staat bijvoorbeeld te lezen dat hun van de kerkenraad en de lidmaten van de gereformeerde gemeente te Eindhoven niet de minste klachten hadden bereikt over de roomsgezinden. Dit rapport staat in het 'Kort ende zedig vertoog' uit 1715 van de burgemeesters en vijfmannen van Eindhoven aan de Staten-Generaal.³⁵ Dit stuk en de bijbehorende bijlagen bleken zich te bevinden in het archief van de gereformeerde Synode van Gelderland. Ook werd een kopie gevonden in het Nationaal Archief. In dit bezwaarschrift beklagen de schrijvers zich over de schepenen van Eindhoven, waarover later meer.

Volgens de gedeputeerden van genoemde classis, die de Eindhovense kerkenraad hadden bezocht, bestond tussen katholieken en gereformeerden goede harmonie en eendracht.³⁶ Ook spraken predikant en kerkenraad van Eindhoven in 1711 uit, dat de roomsgezinde gemeente zich gematigd gedroeg.³⁷ De betreffende predikant, Andreas de Jongh, was ook van mening dat van de in de stad wonende gereformeerden, slechts zeer weinigen bekwaam genoeg waren om als bestuurder op te treden.³⁸ Hij wendde zelfs zijn invloed aan om ervoor te zorgen dat steeds katholieke bestuurders benoemd zouden worden. Dit leest men in zijn correspondentie met een bevriend lid van de Nassause Domeinraad.³⁹ Zo deed hij ook zijn best om Adriaen van Rijsingen, een katholieke brouwer en linnenkoopman, als president-schepenen te laten benoemen, desnoods als vice-president.⁴⁰

Andreas de Jongh

Wie was deze predikant die zich jarenlang met het bestuur van Eindhoven bemoeide? Hij was in 1666 geboren als zoon van Hendrick Jans de Jongh, secretaris te Heeze en Leende en Anneke Andriessen van der Hoeven uit Zuidewijn-Capelle in de Langstraat.⁴¹ Andreas (of Andries) werd in 1684 als student ingeschreven aan de universiteit in Leiden.⁴² Hij werd in 1689 predikant te Leende, vanwaar hij in 1693 naar Waalre en Valkenswaard vertrok en in 1704 naar Eindhoven.⁴³ Na een kort ziekbed overleed hij in 1718.⁴⁴

24 RHCE, BE, inv.nr. 153.

25 Van Boven, 'Bestuur', 84-85, 134.

26 Houben, *Geschiedenis*, 1, 48; RHCE, BE, inv.nr., 2193. Kaart Brouwersgilde.

27 Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 108-109.

28 Houben, *Geschiedenis*, 333.

29 Prak, 'The politics'.

30 Houben, *Geschiedenis*, 334-336.

31 Houben, *Geschiedenis*, 57-66.

32 Vos, *Burgers*, 170.

33 Houben, *Geschiedenis*, 2, 51-54.

34 Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 188. In 1690 waren er 52 belijdende leden en in 1729 ongeveer 59. RHCE, GG, inv.nr. 1. Acta Kerkenraad, f46; inv.nr. 2.

35 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, met bijlagen; NA, NDR, inv.nr. 9264. De stukken in dit inventarisnummer zijn min of meer willekeurig gerangschikt. Ook zijn sommige stukken niet of onvolledig gedateerd.

36 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage A2.

37 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage A1.

38 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage C3.

39 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlagen B1-4, C1-7; NA, NDR, inv.nr. 9264.

40 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage C2.

41 Raue en Coolhaas, 'Bijdrage', 69-71; De Vries, 'Over het voorgeslacht'.

42 *Album studiosorum*, 671. In het album staat dat hij studeerde in de juridische faculteit. Het is niet duidelijk of hij eerst rechten studeerde en daarna theologie, of dat die vermelding op een vergissing berust.

43 Van Lieburg, *Repertorium*.

44 RHCE, CIPKL, inv.nr. 2, lijst van leden Classis PKL; BE, inv.nr. 29. F157, 12/9/1718.

De ambtsperiode van De Jongh in Eindhoven werd gekenmerkt door talrijke ruzies met gemeenteleden.⁴⁵ Toen de gereformeerde jachtopziener hem eens beschuldigde van fraude, liet De Jongh tijdens een kerkdienst voor het oog van iedereen verhinderen dat hij deelnam aan het Avondmaal.⁴⁶ Een langdurig conflict met de jachtopziener was het gevolg. De Jongh werd ook verweten dat hij vaak met roomsen in de herberg zat.

In de gemeente ontstond in 1706 een conflict over de benoeming van een ouderling, die met een roomse vrouw was getrouwd, die hun kinderen rooms opvoedde.⁴⁷ Volgens een kerkelijke regel was het niet toegestaan iemand die gehuwd was met een katholieke vrouw tot ouderling te benoemen, tenzij er geen andere geschikte personen beschikbaar waren. Volgens De Jongh was dit hier het geval. De kerkelijke vergaderingen (classis en synode) spraken uit, dat de betreffende ouderling zijn termijn van twee jaar mocht afmaken. De ouderling bleef echter daarna nog vele jaren dienst doen. Zoals hierboven beschreven, trachtte De Jongh voortdurend zijn invloed bij de Nassause Domeinraad ten gunste van de katholieken uit te oefenen.

Conflict in Eindhoven

Inbreuk op gilden-privilege

In 1715 kregen de gereformeerden plotseling een meerderheid in het nieuw benoemde stadsbestuur. Terwijl voorheen de overgrote meerderheid katholiek was, maakten in dat jaar tien gereformeerden en vier katholieken deel uit van de magistraat.⁴⁸ Het was niet duidelijk hoe deze verandering had plaatsgevonden en wat de reden was. Er waren aanwijzingen dat Andreas de Jongh er de hand in had. Uit een notariële verklaring blijkt dat hij in 1715 alom liet weten dat hij 'de schepenstoel na zijn welbehagen hadde gedaan veranderen'.⁴⁹ Hij zei dat hij dat ook zou doen wanneer er nieuwe vijfmannen moesten worden benoemd. Ook liet hij weten dat hij de katholieke president-schepen Adriaen van Rijsingen, die hij eerder had laten benoemen, zoals hij beweerde, nu ook zou afzetten.⁵⁰ Hij wendde inderdaad zijn invloed aan om Van Rijsingen ontslagen te krijgen en om een gereformeerd stadsbestuur te doen benoemen, wat, zoals we zagen, in 1715 inderdaad gebeurde. Op grond van de voordracht had de prinses zeven gereformeerde schepenen aangesteld.⁵¹ Wie had deze voordracht opgemaakt? De bewering van de predikant dat hij dat had gedaan, was grootspraak. Hij miste die bevoegdheid. Vermoedelijk heeft De Jongh zijn invloed aangewend bij de gereformeerde drossaard om gereformeerde kandidaten te kiezen. Het was immers diens taak om elk jaar kandidaten aan de prinses door te geven.

Wat was er gebeurd dat De Jongh zijn voorkeur voor katholieke bestuurders had laten varen en voortaan koos voor gereformeerden, die hij voorheen onbekwaam noemde? Volgens het 'Kort ende zedig vertoog' lag de oorzaak in een geschil over de benoeming van een nieuwe onderschoolmeester.⁵² De Jongh schoof in 1714 een kandidaat naar voren. De drossaard koos echter voor een ander, die bekwaam zou zijn. Het in meerderheid katholieke stadsbestuur gaf de voorkeur aan de kandidaat van de drossaard, zodat deze werd benoemd.⁵³ De borgemeesters beweerden dat De Jongh daarom uit woede om deze beslissing van pro-katholiek fanatiek anti-katholiek was geworden. In resoluties van het stadsbestuur en in classisverslagen is hierover niets gevonden. Wel dat de rector van de Latijnse school katholiek was en dat er nooit geprobeerd was die te vervangen door een gereformeerde. Maar in september 1715 schreef De Jongh namens de classis een verzoek aan de Raad van State om een gereformeerde rector.⁵⁴

In 1715 ontstond een hooglopend conflict tussen enerzijds de katholieke borgemeesters Judocus Bunnens en Willem de Haes en twee katholieke vijfmannen en anderzijds de gereformeerde stadsbestuurders.⁵⁵ Wat was er gebeurd? Bij de benoeming van nieuwe vijfmannen werd afgeweken van privileges en rechten, die al sinds 1574 van kracht waren. De nieuwbenoemde gereformeerde schepenen hadden besloten de voordracht voor nieuwe vijfmannen die de gilden hadden opgesteld aan te passen omdat er, zoals steeds, alleen katholieke kandidaten op voorkwamen.⁵⁶ De schepenen vonden dat het Reglement op de Politieke Reformatie een duidelijke voorkeur uitsprak voor gereformeerde bestuurders. De schepenen veranderden daarom eigenmachtig de voordrachten van drie gilden in gereformeerde ambachtlieden, die vervolgens door de prinses benoemd werden. Deze keus zou onder druk van Andreas de Jongh tot stand zijn gekomen.⁵⁷ Er waren nu dus drie gereformeerde vijfmannen en twee katholieke. Toen de katholieke borgemeesters aan de gereformeerde president-schepen om nadere uitleg vroegen, weigerde deze die te geven.⁵⁸

De verandering van de voordrachten voor de vijfmannen door de schepenen sloeg bij de bevolking in als een bom. De procedure voor de afvaardiging van de ambachten was sinds mensenheugenis niet veranderd. Het was hun privilege om kandidaten te verkiezen en daar was nu voor het eerst inbreuk op gemaakt. Dit was onverteerbaar, niet alleen voor de gilden, maar ook voor de katholieke borgemeesters en de katholieke bevolking. Bovendien waren de drie gereformeerde vijfmannen niet geërfd en ook niet gegoed, zoals gebruikelijk was.⁵⁹ Op 16 september 1715 riepen de borgemeesters de vijf gilden bijeen om te overleggen hoe hierop te reageren.⁶⁰ De borgemeesters kregen daar unaniem een mandaat om bij de president van het schepencollege te protesteren tegen deze gang van zaken.

Katholieke reactie 1715-1716

In een brief aan de Nassause Domeinraad beschreven president en schepenen van Eindhoven wat hun reactie op de gang van zaken geweest was.⁶¹ Op 31 augustus 1715 was een vergadering van schepenen, borgemeesters en vijfmannen op het stadhuis belegd. Daar moesten de nieuwe gereformeerde vijfmannen hun eed afleggen. De twee katholieke vijfmannen hadden ook tijdens de vorige periode dienst gedaan. Toen de gereformeerde vijfmannen binnenkwamen, verlieten de twee katholieke borgemeesters en de twee katholieke vijfmannen de vergadering. Zij deden dit uit protest omdat de nieuwe vijfmannen niet op de voordracht van

45 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, art. 86-88, bijlagen F1, F2, G.

46 BHIC, PKL 257, 23/4/1711, art. 24; GAA, NHK, inv.nr. 205, brief W.H. Bartels aan Classis PKL.

47 BHIC, ClsH 254, inv.nr. 52. GS, 1707, art. 2, 38, 39; BHIC, PKL 257, inv.nr. 2, 27/9/1712, art. 4; RHCE, BE, inv.nr. 151. Brief kerkleden aan classis PKL, 1707; Houben, *Geschiedenis*, 2, 186-190.

48 1715. 10 gereformeerden; GAA, NHK, inv.nr. 205, Kort ende zedig vertoog, art. 48, 52-54.

49 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, art. 40, bijlage D1.

50 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage D2.

51 NA, NDR, inv.nr. 9264. Remonstrantie van de gereformeerde magistrat aan Nassause Domeinraad. 1715; GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, art. 48.

52 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog. Art. 33-39.

53 RHCE, BE, inv.nr. 2325. Met ingang van 17 februari 1714 benoemde het stadsbestuur Govert van Berten, voorheen te Tongelre.

54 RHCE, inv.nr. 2, art. 12, 25/9/1715.

55 De stukken betreffende dit geschil zijn te vinden in NA, NDR, inv.nr. 9264 en in de resoluties van het Eindhovense stadsbestuur. RHCE, BE, inv.nr. 29, 151, 180.

56 RHCE, BE, inv.nr. 28, 12/9/1715.

57 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, art. 50.

58 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage E.

59 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage D3.

60 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage E.

61 NA, NDR, inv.nr. 9264. President en schepenen aan Domeinraad. 7/9/1715.

de gilden stonden en volgens hen onwettig benoemd waren. Zij weigerden hun plaats in de bijeenkomst in te nemen als ook de onwettig benoemde vijfmannen aanwezig waren.

De president, die waarschijnlijk dacht dat de woede wel zou bekoelen, belegde een dag daarna opnieuw een vergadering in het stadhuis. De katholieke burgemeesters en vijfmannen weigerden echter naar de vergaderzaal te komen, wanneer de gereformeerde vijfmannen er ook waren. Deze situatie herhaalde zich op de volgende vergadering die op 9 september gehouden werd. Volgens het verslag begonnen de vier bezwaarde katholieke bestuurders de bevolking op te zetten om tegen de benoeming van de drie gereformeerde vijfmannen bezwaar te maken. Sommige inwoners hadden op straat president-schepen Knips aangesproken en gezegd dat zij het daarbij niet zouden laten, maar tegen die benoeming zouden procederen.

De vier leiders van het protest riepen de burgers bijeen op het kasteelplein om hun protest tegen de onrechtmatige benoeming van de vijfmannen toe te lichten. Het verslag verhaalt dat de katholieken dagelijks in kroegen en herbergen oproerige taal bezigden en mensen ophitsten om niets meer te kopen in winkels en tapperijen van gereformeerden en ook niet meer bij hen thuis te komen. Volgens een verslag van de magistraat begonnen gereformeerden hun katholieke klanten te verliezen, ook door intimidatie.⁶² De stad was in rep en roer. Schepenen werden aangeraden 's avonds niet de straat op te gaan.

Door de weigering van de vier bezwaarden om de vergaderingen bij te wonen en doordat ze hun werk hadden opgeschort was het stadsbestuur niet meer compleet. Lijsten van de aanslagen van gemene middelen waren sinds mei niet meer opgesteld door de staking van de burgemeesters. Het ongeruste stadsbestuur vroeg de Domeinraad de onwillige leden opdracht te geven weer aan het werk te gaan. Daarnaast vroeg het bestuur de Staten-Generaal om bescherming tegen de katholieken.⁶³ Andreas de Jongh had zich daarbij niet onbetuigd gelaten en had het concept van het rekest aan de Staten-Generaal geschreven. De Hoogmogenden, zoals de Staten-Generaal ook wel werden aangeduid, verleenden inderdaad binnen een week aan de stadsbestuurders in een zogenoemde 'sauvegarde' de bescherming van personen, hun goederen en rechten tegen de katholieke ingezetenen.

De burgemeesters noemden deze maatregel tegen de katholieken volkomen onterecht. Zij stelden het verweerschrift 'Kort ende zedig vertoog' op. Hierin verdedigden zij de katholieke ingezetenen tegen de beschuldigingen die in het rekest aan de Staten-Generaal stonden. Zij stelden dat deze ongegrond waren en beweerden dat de katholieke ingezetenen steeds met de gereformeerden in goede harmonie en vriendschap geleefd hadden. Het was volgens hen ook onwaar wat in het rekest werd beweerd, namelijk dat de gereformeerden steeds meer last hadden gekregen van de 'stoutigheden' (brutaliteiten) en onbeschaamdheden van de katholieken. Dat werd gestaafd door recente getuigenissen, dat de roomse gemeente bij het beleven van haar godsdienst geen aanstoot gaf. In het rekest aan de Staten-Generaal werd ook melding gemaakt van het inslaan van ruiten bij de predikant en van dreigbrieven die hij had ontvangen.⁶⁴ Volgens de burgemeesters was dat overigens ook vroeger voorgekomen, toen De Jongh conflicten binnen zijn eigen gemeente had gehad en hij op de hand van de katholieken was geweest. Met andere woorden: die acties zouden toen wel van de kant van gereformeerden zijn gekomen.

De schepenen maakten zich inmiddels ernstig zorgen, nu de taken van de burgemeesters niet of beperkt werden uitgevoerd. Zij vreesden dat dit zou leiden tot schade voor de stad en vroegen opnieuw hulp aan de Domeinraad.⁶⁵

De vier bezwaarde stadsbestuurders bleven standvastig weigeren om mee te vergaderen.⁶⁶ Zij verschenen wel van tijd tot tijd op de vergadering, maar wilden dan niet gaan zitten. De

president vond dit niet acceptabel en weigerde op die manier te vergaderen, waarop de vier vervolgens steeds weggingen. De bezwaarden vaardigden herhaaldelijk hun woordvoerders naar Den Haag af om bij de Generaliteitscolleges en de Nassause Domeinraad persoonlijk hun belangen te behartigen en hun klachten toe te lichten.⁶⁷ Behalve de burgemeesters Jodocus Bunnens en Willem De Haes, waren de woordvoerders de al eerder genoemde brouwer en linnenkoopman Adriaen van Rijsingen, de linnenkoopman Gerard van der Renne, die schoonzoon was van Van Rijsingen. Beiden waren vermogend.⁶⁸ In een later stadium voegde Dirck van Moorsel zich hierbij. Ook hij was linnenkoopman, tevens burgemeester en neef van Van der Renne. Allen waren rooms-katholiek. Volgens Van Rijsingen was het conflict veroorzaakt door de 'moeilijkheden ons aangedaan door de predikant De Jongh'.⁶⁹

Uitbreiding van het conflict

Het conflict breidde zich in december 1715 uit, toen het stadsbestuur een nieuwe postmeester benoemde, nadat de vorige was ontslagen. Een postmeester zorgde voor brieven en pakketten en de plaats waar de postkoetsen kwamen en gingen. Bij de volgende magistraatsvergadering vroeg de aanwezige burgemeester waarom deze ontslagen was, waarop de president antwoordde dat het hem wel duidelijk zou worden, als hij ging zitten.⁷⁰ Zoals steeds weigerde de burgemeester dat. Hij maakte duidelijk dat het aanstellen van een postmeester de bevoegdheid was van de politiemeester, een functie die viel onder de verantwoordelijkheid van de burgemeesters. Een politiemeester was belast met de uitvoering van bepaalde beleidsbeslissingen, zoals onder andere de verpachting van de inning van bepaalde belastingen.

Dit was de kiem van een nieuw conflict. Het weggeld, een belasting op het gebruik van straten en bruggen, waaruit het onderhoud daarvan werd bekostigd, moest opnieuw verpacht worden. De burgemeesters, die hun werk hadden opgeschort, hadden verzuimd dit te regelen. Omdat de diensttijd van de twee burgemeesters erop zat, waren er intussen nieuwe benoemd, die ook katholiek waren, namelijk Dirck van Moorsel en Michiel van Coursel.⁷¹ Zij volgden de houding van hun voorgangers. Aangezien ook zij hun taken niet wensten uit te voeren, besloot het stadsbestuur zelf een nieuwe politiemeester te benoemen, namelijk Aelbert van de Ven.⁷² Deze zou nu op het stadhuis de verpachting van het weggeld leiden. Zijn benoeming was goedgekeurd door de Raad van State.⁷³

Op de gestelde tijd was de betreffende stadhuiskamer stampvol met Eindhovenaren. Toen de verpachting zou beginnen lieten de burgemeesters door een notaris formeel bezwaar maken tegen deze gang van zaken, omdat volgens hen de benoeming van Van de Ven onwettig was, daar zijn benoeming buiten burgemeesters om had plaatsgevonden.⁷⁴ De vorige president-schepen Adriaen van Rijsingen stond op en sprak de aanwezige burgers in

62 RHCE, BE, inv.nr. 29; NA, NDR, inv.nr. 9264. Beide 21/9/1715.

63 RHCE, BE, inv.nr. 151, 180; GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, art. 75.

64 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, art. 80-82; BHIC, CIPKL, inv.nr. 2., 24, 25/9/1715.

65 NA, NDR, inv.nr. 9264 van magistraat aan Domeinraad 7/9/1715, 19/10/1715, 29. Juli 1716, p. 58.

66 RHCE, BE, inv.nr. 29.

67 RHCE, BE, inv.nr. 180.

68 Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 135-136.

69 RHCE, BE, inv.nr. 180.

70 RHCE, BE, inv.nr. 29. 28/12/1725.

71 RHCE, BE, inv.nr. 29, 15/4/1716.

72 RHCE, BE, inv.nr. 29, 30/4/1716.

73 RHCE, BE, inv.nr. 29, 31/7/1716.

74 RHCE, BE inv.nr. 29, 15/4/1716.

krachtige bewoordingen toe en maande hen niet te pachten, omdat de schepenen en Van de Ven geen bevoegdheid bezaten. Het publiek, dat op de hand van Van Rijsingen was, wilde inderdaad niet bieden, zodat de verpachting jammerlijk mislukte.⁷⁵ Enige tijd na de vergadering besloten de borgemeesters toch het weggeld te laten vorderen bij de bruggen in de stad en stelden daartoe twee mannen aan. Die werden vervolgens door het stadsbestuur gesommeerd in de stadsvergadering te komen en te zeggen wie hen daar opdracht toe hadden gegeven. Het antwoord was: 'de borgemeesters', waarop de president hen gebood hun werk neer te leggen. Zij zeiden echter, dat ze er gewoon mee zouden doorgaan. De borgemeesters lieten ook de stadsvesten vegen, zonder dat aan het stadsbestuur te melden.⁷⁶

De houding van de borgemeesters bracht het stadsbestuur in een onmogelijke situatie. Het verzocht daarom de Raad van State om de actie van de borgemeesters te verbieden, waarop de Raad de borgemeesters schorste.⁷⁷ Maar de borgemeesters vonden dat de zaak behoorde tot de bevoegdheid van de Domeinraad en vroegen verlof om de betreffende gelden te vorderen. De kwestie werd nog ingewikkelder, toen de Domeinraad de borgemeesters het gevraagde verlof verleende.⁷⁸ De twee raden beslisten dus verschillend over de bezigheden van de borgemeesters. Er leek geen uitzicht op een oplossing. Toch kwam die nog onverwacht van de kant van de gilden, met medewerking van de drossaard.

Een weg uit het moeras

Nieuwe nominatie vijfmannen

De drossaard riep op 25 maart 1716 de regerende vijfmannen op om in de kerk te komen voor de nominatie van vijfmannen voor het jaar 1716.⁷⁹ De kerk werd vaker gebruikt, niet alleen voor kerkelijke vergaderingen. Hij vroeg hun om daarbij, in overeenstemming met het Reglement op de Politieke Reformatie, zo veel mogelijk rekening te houden met gereformeerde kandidaten. Het was gebruikelijk dat bij de verkiezing van nieuwe vijfmannen zo mogelijk de reeds dienstdoende personen in functie bleven. De bijeenkomst verliep chaotisch.⁸⁰ De gildedekens namen de leiding en de nominatie resulteerde in vijftien katholieke kandidaten. Daartoe behoorden dus niet de zittende gereformeerde vijfmannen. Na de bijeenkomst verklaarden deze gereformeerde vijfmannen van het jaar 1715 dat na veel discussies en ruzie de dekens en de meesters andere vijfmannen hadden genomineerd voor het lopende jaar 1716. Daarop was het in de kerk een chaos van schreeuwende en tegen de Domeinraad en de magistraat scheldende mensen geweest.

De drossaard besloot de nominatie op 1 mei 1716 met een begeleidend schrijven door te sturen naar de prinses van Oranje.⁸¹ Daarin verklaarde hij dat de vorige gereformeerde vijfmannen niet opnieuw waren genomineerd, hoewel dat gebruikelijk was, en dat nu tot zijn leedwezen geen gereformeerde kandidaten waren voorgedragen. Ook wees hij erop dat de gilden de namen droegen van hun beschermheiligen, uiting gevend aan hun bijgeloof. Hij voegde er tevens een verklaring van de zittende gereformeerde vijfmannen bij.

Ook de borgemeesters en de vijf ambachten stuurden een brief aan de prinses.⁸² Daarin schreven zij dat tot hun verdriet het jaar daarvoor drie ongekwalificeerde mannen, buiten de oorspronkelijke nominatie om, waren aangesteld. Deze waren onbekwaam, bezaten geen goederen, terwijl er veel bekwame ingezetenen en belangrijke kooplieden waren. Zij vroegen de prinses bij de benoeming van nieuwe vijfmannen de nominatie te volgen.

Sint Catharinakerk Eindhoven door Isaac van Ostade omstreeks 1645. (Collectie RHCE)

De heren van de Domeinraad lieten de drossaard weten dat bij hen berichten waren binnengekomen, waarin hij ervan werd beschuldigd dat hij de nominatie zelf had vastgesteld. De drossaard ontkende dit met klem en legde uit hoe die tot stand was gekomen.⁸³ Hij had de gewoonte gevolgd die altijd in zwang geweest was, namelijk dat de keus van de gilden aan de prinses werd doorgegeven. Hij zegde toe de volgende week naar Den Haag te komen om met de heren van de Domeinraad te spreken.

Zoals gebruikelijk volgde de prinses de voordracht en benoemde dus de nieuw genomineerden, allen katholiek, tot vijfmannen. Dit was een schok voor het zittende stadsbestuur. Wat nu? Het stadsbestuur ging schriftelijk in beroep bij de Staten-Generaal en stuurde een 'Corte Memorie'.⁸⁴ Daarin werden de artikelen in het Reglement op de Politieke Reformatie genoemd. Bestuurders behoorden gereformeerd te zijn en volgens de magistraat waren er voldoende bekwame gereformeerde kandidaten te vinden, zodat de benoeming van de nieuwe katholieke vijfmannen in strijd was met het Reglement. Het bezwaarschrift vermeldde ook het gerucht, dat Eindhoven een speciaal privilege zou hebben, waardoor de stad zou zijn uitgezonderd van toepassing van het Reglement. Als er zo'n uitzonderingspositie was, dan zou die 'in paapse tijden en door paapse princen' gegeven moeten zijn. Maar

75 RHCE, BE, inv.nr. 29, pp. 62, 63; idem inv.nr. 151, Drossaard aan Raad van Brabant met verklaring van schepenen Eindhoven 6/7/1716.

76 RHCE, BE, inv.nr. 29, 31/7/1716.

77 BHIC, RvS, inv.nr. 286, 22/5/1716.

78 RHCE, BE, inv.nr. 29, 3/5/1716.

79 NA, NDR, inv.nr. 9264, 24/3/1716.

80 NA, NDR, inv.nr. 9264, 3/4/1716; Houben, *Geschiedenis*, 2, 221.

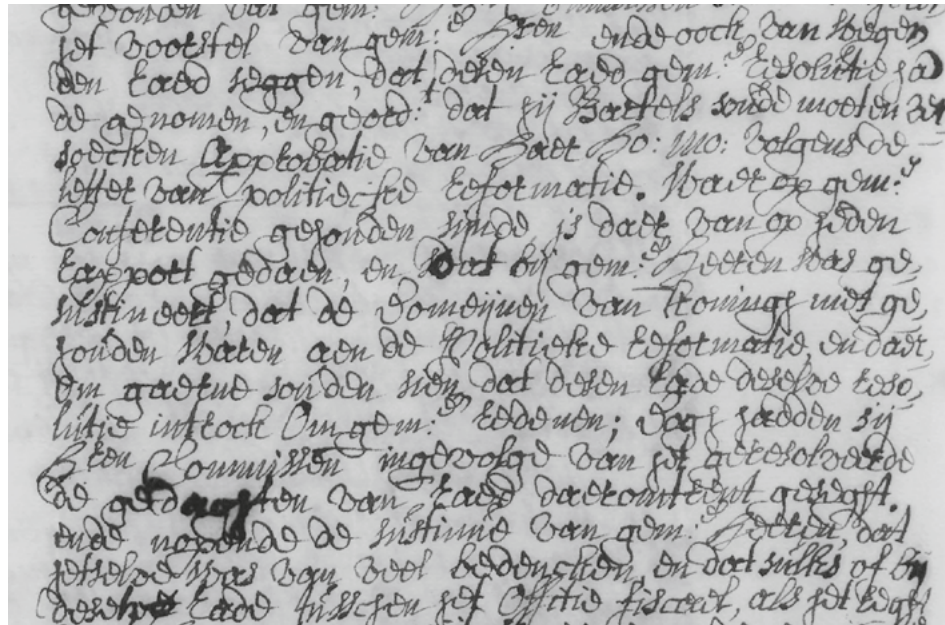
81 NA, NDR, inv.nr. 9264, drossaard aan prinses 1/5/1716.

82 NA, NDR, inv.nr. 9264, borgemeesters en gilden aan prinses, 1716.

83 NA, NDR, inv.nr. 9264, drossaard aan Domeinraad, 2/6/1716.

84 NA, NDR, inv.nr. 9264, Corte memorie 1716.

dat zou nu in tegenspraak zijn met artikel 14 van het Reglement, dat uitsprak dat het geldig was in steden, dorpen en heerlijkheden. Wellicht hield het gerucht verband met de opvatting van de Domeinraad in een zaak voor de Raad van Brabant in 1711, namelijk dat de Domeinen van de koning van Groot Brittannië 'glorieuser memorie' (Willem III), niet gehouden waren aan het Reglement op de Politieke Reformatie.⁸⁵ Het stadsbestuur voerde ook aan dat de katholieke vijfmannen mede oorzaak waren van de onlusten, dus onbekwaam om mede de stad te besturen.

Resolutie 1206 Raad van Brabant 12/5/1711. (BHIC)

De borgemeesters stuurden hun reactie op de 'Corte Memorie' naar de Staten-Generaal.⁸⁶ Zij namen de Eindhovense gereformeerde mannelijke inwoners met naam en toenaam in ogenschouw en bespraken hun mogelijkheden om deel te nemen aan het stadsbestuur. Volgens hen woonden er veel te weinig gereformeerden die daarvoor geschikt waren. Negen personen waren vanwege hun functie uitgesloten van het bestuur, te weten de drossaard, secretaris, predikant, twee procureur/notarissen, vorster en de ondervorster, kosten/schoolmeester en de klerk ter secretarie. Van de andere gereformeerde inwoners waren sommigen geen burger of zij waren niet geërfd en armoedig. Van de rest zouden velen onbekwaam zijn. De conclusie van de borgemeesters was dat er binnen Eindhoven niet genoeg bekwame gereformeerden te vinden waren om een stadsbestuur te vormen en elkaar af te lossen. Het was dus noodzakelijk in het bestuur geschikte katholieken op te nemen. Dat was tot voor kort steeds zonder problemen gelukt. Gereformeerden en pausgezinden hadden altijd gezamenlijk geregeerd in een vriendelijke relatie. Ook de ingezetenen hadden steeds met elkaar in harmonie samengeleefd. Dat het misgegaan was, was volgens de borgemeesters de schuld van de predikant De Jongh.

Vergeefs bezwaar van de magistraat

Intussen vaardigde de magistraat op 3 mei 1716 zijn president Knips af naar Den Haag om bij de Domeinraad bezwaar te maken tegen de nominatie van de nieuwe vijfmannen en om te vragen de oude magistraat in de oude toestand te handhaven en de benoeming van de vijfmannen teniet te doen. Om het verzoek nog meer kracht bij te zetten, zond de magistraat nog een schepen naar Den Haag om aandacht voor de Eindhovense zaak te vragen bij de Domeinraad en daarnaast ook bij de Staten-Generaal, de Raad van State en de Raad van Brabant.⁸⁷ Ook dienden de afgevaardigden het advies van wijze en voorzichtige advocaten in te winnen.

Na enige tijd pas konden de schepenen bij de Domeinraad terecht. Daar kregen ze het verwijt dat ze zich tot de Raad van State hadden gewend voor de goedkeuring van de benoeming van Van der Ven tot politiemeester. Voor die goedkeuring, zo kregen zij te horen, moesten zij bij de Domeinraad zijn.⁸⁸ Daarop antwoordde de president dat zij zich zouden blijven richten tot de Raad van State. Deze had zich eerder bij de kwestie van de inning van het weggeld uitgesproken ten gunste van het stadsbestuur, terwijl de Domeinraad toen juist de borgemeesters ter wille was geweest. De president-schepen had blijkbaar niet door wie in deze zaak bevoegd was. Kennelijk hadden de schepenen nog geen succes bij hun poging om de nieuwe katholieke vijfmannen af te laten zetten, want in augustus waren zij opnieuw in Den Haag om bij de Staten-Generaal en de Raad van Brabant herstel van de functie en de dienst van de afgezette gereformeerde vijfmannen te bepleiten.⁸⁹

De 'Corte Memorie' van de Eindhovense magistraat was in november 1716 door de Staten-Generaal verwezen naar hun zaakgelastigden voor de Meierij. In april 1717 kwam eindelijk de reactie van de Hoogmogenden.⁹⁰ Zij schreven dat de magistraat voor zijn klacht bij de Domeinraad moest zijn, met de aanbeveling aan die Raad zo veel mogelijk het Reglement op de Politieke Reformatie in acht te nemen en te handelen in het belang van Eindhoven. In oktober 1716 ordonneerden de Staten-Generaal de drossaard om de nieuwe katholieke vijfmannen die benoemd waren, niet de eed af te nemen.⁹¹ Daardoor kreeg hun benoeming dat jaar niet haar beslag en dus veranderde de situatie in het stadsbestuur voorlopig niet. De borgemeesters en twee vijfmannen bleven dus hun medewerking aan het stadsbestuur weigeren.

Net als elk jaar was het voor 1717 weer nodig om nieuwe schepenen, borgemeesters en vijfmannen te benoemen. Begin april ging president-schepen Knips weer naar Den Haag om de gereformeerde zaak te bepleiten.⁹² Toen hij op 3 april 1717 in Den Haag een gesprek had met de Domeinraad, kreeg hij te horen, dat er dat jaar zeven gereformeerde schepenen zouden zijn en dat de vijfmannen allen uit 'het pausdom' zouden komen. Knips begon tegen te sputteren. Zouden dan die mannen die zo lang gestaakt hadden, gewoon weer mogen meedoen? Dat zou niet getolereerd worden, aldus Knips. Maar zo gebeurde toch. De vijfmannen die het voorgaande jaar jaar door de gilden waren genomineerd en van de prinses hun benoeming hadden ontvangen traden nu in functie, ondanks het verzet door de gereformeerde leden van het stadsbestuur. Het conflict was beslecht in het voordeel van de katholieken. Het privilege van de gilden was hersteld.⁹³

⁸⁵ BHIC, RvB, inv.nr. 3, resolutienr. 1206, 12/5/1711.

⁸⁶ NA, NDR, 9264, Consideration, zonder datum.

⁸⁷ RHCE, BE, inv.nr. 29, 3 en 9/5/1716.

⁸⁸ RHCE, BE, inv.nr. 29, 22/5/1716.

⁸⁹ RHCE, BE, inv.nr. 29, 14/8/1716.

⁹⁰ NA, NDR, inv.nr. 9264, 21/11/1716 en 15/4/1717.

⁹¹ RHCE, BE, inv.nr. 29, 2/11/1716.

⁹² RHCE, BE, inv.nr. 29, 3/4/1717.

⁹³ RHCE, BE inv.nr. 29, 12/4/1717.

De twee nog in functie zijnde katholieke vijfmannen namen hun plaats weer in en gingen in de vergadering van de magistraat, net als de drie nieuwe vijfmannen, zonder protest weer op hun plaats zitten. Nieuwe borgemeesters werden verkozen, die ditmaal gereformeerd waren: Knips en Van de Kerkhof. Als nieuwe president trad Sebastiaen Siebert op en alles leek opgelost te zijn.

Een aantal gereformeerde schepenen kon zich evenwel niet neerleggen bij de nieuwe situatie en vroeg in de vergadering van de magistraat om bij de hoge overheid protest aan te tekenen tegen de verkiezing van de katholieke vijfmannen.⁹⁴ De prinses was volgens hen misleid. Het rekest, dat ook weer door Andreas de Jongh was opgesteld, werd verzonden in juni 1717.⁹⁵ Blijkbaar waren de verhoudingen binnen de magistraat nog steeds gespannen, want in september 1717 vaardigde het stadsbestuur president-schepenen Siebert naar Den Haag af met het verzoek aan de Domeinraad om hulp bij de nog 'swevende verschillen en differenten eenige tijd herwaarts door misintelligentie van eenige leden gerezen', zodat die konden worden bijgelegd.⁹⁶ Of alle leden van het stadsbestuur het eens waren met deze formulering, zegt het verslag niet. Bij de gesprekken in Den Haag werd in de Domeinraad aan de afgevaardigde Eindhovenaren gevraagd of zij konden berusten in de benoeming door de prinses. Siebert antwoordde dat zij die uiteraard accepteerden, mits zij bij de verkiezing in volgende jaren ook twee of drie gereformeerde vijfmannen wilde benoemen.⁹⁷ Dit viel verkeerd bij de heren van de Domeinraad, omdat de suggestie werd gewekt dat schepenen uit Eindhoven de prinses voorwaarden zouden kunnen stellen.⁹⁸ Een andere schepenen werd naar Den Haag gestuurd, om deze brutaliteit glad te strijken. De leden van de Domeinraad gaven aan dat de Eindhovense magistraat een toontje lager moest zingen. Er kon geen sprake zijn van onderhandelingen tussen het stadsbestuur en de prinses alsof dat haar de wet kon voorschrijven. De prinses gaf weliswaar de voorkeur aan gereformeerden, maar alleen als zij bekwaam genoeg waren. De prinses besliste. De Raad was wel bereid de gilden aan te bevelen ook bekwame gereformeerden op de nominatie te zetten, als die er waren. Hiermee werd dit hoofdstuk afgesloten.

Discussie

De schending van het privilege van de gilden in Eindhoven in 1715 werd van katholieke zijde zo hoog opgenomen omdat het een inbreuk was zonder precedent op eeuwenoude privileges van de gilden. Een kenmerk van een privilege was juist dat het onaantastbaar was.⁹⁹ De borgemeesters weigerden de vergaderingen van het stadsbestuur zittend bij te wonen, want dan zouden ze medeverantwoordelijk zijn voor de besluiten van het bestuur. Ook verzetten zij zich tegen overname van hun werkzaamheden door anderen. Afgezien van hun twee katholieke vijfmannen, hebben de ambachtsgilden zelf geen acties ondernomen. Hun vertegenwoordigers waren de borgemeesters en bovendien de twee vermogende, katholieke en invloedrijke linnenhandelaars Van Rijsingen en Van der Renne. Deze twee mannen zijn vaak naar Den Haag afgereisd om de zaak van de gilden bij generaliteitscolleges te bepleiten. Over Van Rijsingen werd gezegd dat de 'gansche spil van de differenten met de ambaghten op de persoon van Rijsinge loopt ende die luijden sonder hem nergens in souden willen mogelijk durven'.¹⁰⁰ Uit declaraties blijkt dat de twee linnenhandelaars en ook nog drie borgemeesters in de jaren 1715 en 1716 tezamen in totaal 712 dagen in Den Haag hadden doorgebracht.¹⁰¹ Bij een declaratie voor verblijfskosten van 3 gulden en 10 stuivers per dag betekende dat een besteding van ongeveer 2400 gulden. Daar kwam een bedrag

van ongeveer 850 gulden bij aan kosten van advocaten en procureurs. Ter vergelijking: het jaarinkomen van een ongeschoolde arbeider bedroeg ca. 300 gulden en van een predikant 600 à 700 gulden.¹⁰²

In oktober en november 1719 heeft het stadsbestuur onder de president-schepenen Siebert zich beziggehouden met de vraag of de onkosten die tijdens de 'onlusten' door de 'roomsen' gemaakt waren zouden worden vergoed.¹⁰³ Dit zou volgens de president de rust, vrede, harmonie en eenheid ten goede komen. De vraag was hoeveel uit de inkomsten van de stad daarvoor beschikbaar moest worden gesteld. Aan elk van de leden van de magistraat werd hun mening gevraagd. De meeste gereformeerde leden vonden dat niets vergoed moest worden. Anderen vonden een bedrag van 1500 tot 2000 gulden passend. Uiteindelijk gaf de Domeinraad op verzoek van de magistraat goedkeuring voor een vergoeding van 1600 gulden uit de inkomsten van de stad. Het resterende bedrag is hoofdzakelijk door Van Rijsingen en Van der Renne voor hun rekening genomen. Ook aan gereformeerde zijde was er een forse rekening voor de kosten voor het bepleiten van hun zaak in Den Haag, die was opgelopen tot circa 3000 gulden. Deze is uit de stadskas betaald.

De katholieke gemeenschap in de Generaliteitslanden, waar deze niet een minderheid, maar de meerderheid uitmaakte, voelde zich vrijer om de confrontatie met de gereformeerden aan te gaan dan die in de rest van de Republiek, zoals Lenarduzzi zegt.¹⁰⁴ De heftige reactie op de inbreuk op de privileges van de Eindhovense katholieken staat in contrast met de lijdzaamheid bij de uitsluiting of beperking van hun deelname aan het bestuur en de confiscatie van hun kerkgebouw. Blijkbaar ervoeren de katholieken dit als een onontkoombaar gevolg, eerst van de capitulatie van 's-Hertogenbosch en later de inlijving als Generaliteitsland. Zo was het in het nabijgelegen gebied, de Spaanse Nederlanden, juist de gereformeerde godsdienst die buiten de wet was gesteld. Toen in 1629 de Franse ambassadeur bij de Staten-Generaal om clementie had gevraagd voor de katholieken in 's-Hertogenbosch, kreeg hij ten antwoord dat dat zou betekenen dat een overwonnen stad als Den Bosch een andere behandeling zou ondergaan dan de overige steden in de Republiek. Dat zou zeer ongebruikelijk zijn en zou ook afwijken van de gevolgde politiek in de Nederlanden, waar geen vrijheid van godsdienst, maar wel vrijheid van geweten heerste. De Bosschenaren moesten daar tevreden mee zijn.¹⁰⁵ Vrijheid van geweten zoals in de Republiek vond men in de omringende landen niet. Dit bleek bijvoorbeeld toen in 1585 Antwerpenaren die niet katholiek wilden worden, de stad moesten verlaten.

Aanvankelijk werd door de Brabantse gereformeerde stadsbesturen getracht de uitoefening van de rooms-katholieke eredienst te verhinderen. Dit repressief optreden bleek vergeefs te zijn. De verstoringen van de erediensten zijn dan ook van lieverlee opgehouden. Aan het eind van de zeventiende eeuw werden de katholieke erediensten gaandeweg meer gedoogd, al waren er zo nu en dan nog uitingen van intolerant gedrag van beide zijden.¹⁰⁶

94 RHCE, BE inv.nr. 29, p. 83, juni 1717.

95 RHCE, BE inv.nr. 180, p. 141. Declaratie Moerkerken.

96 RHCE, BE inv.nr. 29, 13/9/1717.

97 RHCE, BE inv.nr. 29, 27/9/1717.

98 RHCE, BE inv.nr. 29, 12/10/1717.

99 Jacobs, *Justitie en politie*, 14.

100 RHCE, BE, inv.nr. 180, brief van advocaat Charles Codde, 8/10/1717.

101 RHCE, BE, inv.nr. 180.

102 De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 715; Groenhuis, *De predikanten*, 141.

103 RHCE, BE, inv.nr. 29, 9/10/1719-4/12/1719, f. 238-250.

104 Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, 282, 288-290.

105 Scheltus, *Kerkelyk Placaatboek*, 2, 322.

106 Broers, 'Het politiek misdrijf'; Lindemans, 'De bemoeienis'.

Dit betrof dan ontvoeringen, verstoringen van kerkdiensten, vernieling, vaak door jongeren. Over het algemeen echter konden katholieken hun kerkdiensten bijwonen. Dit gedogen was niet zozeer een uiting van tolerantie, maar van pragmatisme.¹⁰⁷ Het handhaven van het verbod op de kerkdiensten bleek namelijk tot verstoring van de openbare orde te leiden. Dit was ook de overweging om de bouw van nieuwe plaatsen van samenkomst voor katholieken te gedogen, zoals in Eindhoven gebeurde in 1693. Het betekende in de praktijk een vreedzaam samenleven en samenwerken, zoals dat voor de gebeurtenissen in de jaren voor 1715 in Eindhoven gevonden werd. Frijhoff noemde dat ‘omgangsoecumene’.¹⁰⁸ In het ‘Kort ende zedig vertoog’ van 1715 verklaarden de borgmeesters dat de ingezetenen in zeer goede harmonie geleefd hadden en dat de stad tot grote bloei was gekomen.¹⁰⁹ Het is boven twijfel verheven dat ondanks het verschil in overtuiging zowel katholieken als gereformeerden het welzijn van de stad ter harte ging. Volgens Frijhoff was het dan de stad zelf met haar eigen gemeenschap en eigen historie, legenden, symboliek en rituelen, die belangrijk was. Die seculiere gemeenschap ging de verschillen in overtuiging te boven. Daar werd het welvaren van de stad met haar burgers nagestreefd.¹¹⁰

Het burgerschap was een voorrecht voor mannelijke inwoners van steden.¹¹¹ Dit recht verkreeg men door geboorte of door koop. Een deel van de inwoners bezat burgerrechten, die ook politieke betekenis hadden. Voor belangrijke functies en ambten en ook voor het koopmanschap diende men een burger te zijn. Een belangrijke organisatievorm in de steden voor kooplieden en ambachtslieden vormden de gilden, waarvan het lidmaatschap was voorbehouden aan burgers.¹¹² Er waren koopmansgilden, die belangrijk waren voor handelscontracten, en ambachtsgilden voor de technologie en training van leerlingen. De gilden bedoelden de kwaliteit te garanderen, leerlingen op te leiden, prijzen af te spreken en gildebroeders en hun weduwen te beschermen. In veel steden waren de gilden betrokken bij het stadsbestuur. In Eindhoven vaardigden de gilden de vijfmannen af naar het bestuur. Zij werden benoemd door de gildebroeders via een vrije verkiezing.

Het burgerschap in sommige steden in het oosten van de Republiek stond aanvankelijk niet overal open voor katholieken. Dit was het geval voor steden als Utrecht, Arnhem, Deventer, Nijmegen en Zwolle.¹¹³ Pas later in de achttiende eeuw kwam dit daar ook voor hen beschikbaar. In Eindhoven, zoals ook in Den Bosch en Helmond, behielden katholieken ook na 1648 hun burgerschap en lidmaatschap van de ambachtsgilden. Publieke katholieke kerkelijke rituelen waren bij de viering van de naamdag van de beschermheilige tijdens de Generaliteitsperiode echter niet toegestaan.

Het is opmerkelijk dat zo veel nationale instanties zich bezighielden met een conflict in een kleine provinciestad in een Generaliteitsland. Niet alleen het stadsbestuur van Eindhoven, de Raad van Brabant en de Nassause Domeinraad, maar ook de Staten-Generaal en de Raad van State hebben zich gemengd in het conflict. Nu was Eindhoven wel klein, vooral in oppervlakte (minder dan 30 ha), maar het was wel een belangrijke schakel in de linnenhandel, net als Helmond.¹¹⁴ Talloze producten vonden hun weg naar Haarlem, Amsterdam en buitenlandse bestemmingen, zoals Antwerpen en steden in Frankrijk en andere landen. De wevers woonden, behalve in Eindhoven, in de omliggende dorpen.¹¹⁵

Ook in Helmond hebben de gilden problemen ondervonden. In 1709 betoogde de drossaard namens de heer van Helmond dat de gilden de linnenproductie beperkten doordat misbruiken waren binnengeslopen.¹¹⁶ Daarom stond voor de gilden hun plaats in het stadsbestuur ter discussie. De Raad van Brabant bevestigde in 1714 echter de autonomie van de gilden.

Het is duidelijk geworden dat er over bevoegdheden van de Raden geen communis opinio bestond. Vooral de Raad van State had de neiging om kwesties te behandelen, die niet tot zijn competentie behoorden, in plaats van te verwijzen naar instanties die daarin wel bevoegd waren. Dit geschiedde ook bij zaken die op kerkelijk gebied lagen. Zo gebeurde het bijvoorbeeld dat een predikant die in appèl ging tegen een besluit van een kerkelijke vergadering, zoals een classis, zich tot de Raad van State wendde, in plaats van tot de synode.¹¹⁷ De Raad deed dan een uitspraak, hoewel de bevoegdheid bij het kerkelijke orgaan lag. Ook was onduidelijk hoe bevoegdheden van de Domeinraad zich verhielden tot die van andere instanties. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de uitspraak van de Domeinraad over het Reglement op de Politieke Reformatie, dat volgens de Domeinraad niet geldig zou zijn voor de prinselijke domeinen, terwijl volgens de Staten-Generaal geen instanties of personen uitgezonderd waren.

Nadat de katholieke bewindspersonen de samenwerking met de magistraat hersteld hadden en die tussen katholieken en gereformeerden in het Eindhovense bestuur een feit was geworden, is de godsdienstvrede van lieverlee weer teruggekeerd.

Afkortingen

BE	Bestuur Eindhoven
BHIC	Brabants Historisch Informatiecentrum
ClSH	Classis 's-Hertogenbosch
CIPKL	Classis Peel- en Kempenland
GA	Gelders Archief
GAA	Gelders Archief Arnhem
GG	Gereformeerde Gemeente
GS	Gelderse Synode
NA	Nationaal Archief
NotA	Notarieël Archief
NHK	Nederlandse Hervormde kerk
NDR	Nassause Domeinraad
RHCE	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven
RvB	Resoluties Raad van Brabant
RvS	Resoluties Raad van State

107 Hierop is ook gewezen door Bergsma, ‘Church, State and People’, 220. Zie ook Frijhoff, ‘Religious toleration’, 34-35.
108 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 50, 179, 358; Frijhoff, *Embodied belief*, 140.
109 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, art. 6, 21.
110 Frijhoff, ‘Religious toleration’, 31.
111 Prak, *Citizens*, ch. 2.
112 Prak, *Citizens*, ch. 3.
113 Prak, *Citizens*, 37; Prak, ‘The politics of intolerance’.
114 Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 173.
115 Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 138.
116 Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 105.
117 BHIC, ClSH, inv.nr. 51, GS 1691, art. 41; BHIC, CIPKL, inv. 2, 5/8/1710, art. 17; Van Gorp en Vos, ‘Kerkgezag’, 160.

Archivalia

BHIC, 254, Classis 's-Hertogenbosch inv.nr. 37, Visitatierapporten.
BHIC, 254, Classis 's-Hertogenbosch, inv.nr. 51, Gelderse Synode 1691
BHIC, 254, Classis 's-Hertogenbosch, inv.nr. 52. Gelderse Synode, 1707.
BHIC, 257. Classis Peel- en Kempenland, inv.nr. 2.
BHIC, 178. Resoluties Raad van State, inv.nr. 286.
BHIC, 19 Archief Raad van Brabant, 1586-1811 inv.nr. 3, resolutienummer 1206.
GAA, 0336. Nederlandse Hervomde Kerk, Gelderse Synode, inv. 205. Kerkelijke zaken. 'Kort ende zedig verhoog met bijlagen'.
NA, 1.08.11. Nassause Domeinraad, inv.nr. 9263.
NA, 1.08.11. Nassause Domeinraad, inv.nr. 9264.
RHCE, 10063. Gereformeerde Gemeente, inv.nr. 1.
RHCE, 10245. Bestuur Eindhoven. inv.nr. 29.
RHCE, 10245. Bestuur Eindhoven, inv.nr. 151.
RHCE, 10245. Bestuur Eindhoven, inv.nr. 153.
RHCE, 10245. Bestuur Eindhoven, inv.nr. 180.
RHCE, 10245. Bestuur Eindhoven, inv.nr. 2193.
RHCE, 10245. Bestuur Eindhoven, inv.nr. 2325.
RHCE, 10231. Notarieel Archief Willem van den Hurck, inv.nr. 80.

Literatuur

Album studiosorum Academiae Lugduno-batavae ('s-Gravenhage 1875).
Bergsma, W., 'Church, State and People' in: K. Davids en J. Lucassen, red., *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 196-228.
Boven, M.W., van 'Bestuur, rechtspraak en notariaat' in: J.G.M. Sanders, red., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795* (Hilversum 1996), 48-92.
Broers, E.-J., 'Het politiek misdrijf in het Ancien Régime: Religieus-politieke delicten voor de Staatse Raad van Brabant (17e-18e eeuw), in: B. Delbecke en B. Debaest, *Malcontenten van de Moderniteit: Het politiek misdrijf en de bescherming van de politieke structuren in België (1831-2013)* (Gent 2015) 11-21.
Christ, M.P., *De Brabantsche Saecke; het vergeefse streven naar een gewestelijke status voor Staats-Brabant* (Tilburg 1987).
Coopmans, J.P.A., 'Van Soevereine Raad naar Staatse raad van Brabant en Landen van Overmaze', *Noord-brabants Historisch jaarboek* 2 (1985) 17-44.
Frijhoff, Willem, 'Religious toleration in the United Provinces: from 'case' to 'model'' in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop, *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002), 27-52.
Frijhoff, Willem en Marijke Spies, *1650: Bevochten eendracht. Nederlandse cultuur in Europese context* ('s-Gravenhage 1990).
Frijhoff, Willem, *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum 2002).
Groen, P., red., *De Tachtigjarige oorlog* (Amsterdam 2013).
Groenhuis, G., *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek* (Groningen 1977).
Gulp, Gerard van, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt. Pro-to-industrialisering in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1620-1820* (Tilburg 2004).
Gulp, Gerard van, 'Johannes van der Hagen en het recht der Kerk', *Protestants Nederland* 84 (2018) 37-40.
Gulp, Gerard van, *Reformatie in Brabant. Protestanten en katholieken in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1523-1634* (Hilversum 2013).
Gulp, Gerard van en Aart Vos, 'Kerkgezag stuit wangedrag. Brabantse dominees onder censuur, 1650-1750', *Tractata* 27 (2018) 148-170.
Hoppenbrouwers, Frans, 'De politieke reformatie in de kwartieren Maasland en Oisterwijk van de Meierij van 's-Hertogenbosch 1677-1795', *Brabants Heem* 43 (1991) 8-19.
Houben, L.G.H., *Geschiedenis van Eindhoven*, (2 dln. Eindhoven 1889-1890).
Jacobs, B.C.M., *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629* (Assen 1986).
Knuttel, W.P.C., *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der Republiek*, deel 2 ('s-Gravenhage 1894).
Lenarduzzi, Carolina, *Katholiek in de Republiek. De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750* (Nijmegen 2019).
Lieburg, F.A. van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816* (Dordrecht 1996).

Lindemann, W.M., 'De bemoeienis van de Staatse Raad van Brabant met de uitoefening van de katholieke godsdienst in de gebieden van de Generaliteit' in: Th.E.A. Bosman, red., *Brabants recht dat is ... Opstellen aangeboden aan prof. mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant* (Assen/Maastricht 1990) 181-191.
Prak, Maarten, 'The politics of intolerance: citizenship and religion in the Dutch Republic (seventeenth to eighteenth centuries)' in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop, *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002), 159-175.
Prak, Maarten, *Citizens without nations. Urban citizenship in Europe and the World, c. 1000-1789* (Cambridge 2018).
Raue, C.H. en W.Ph. Coolhaas, 'Bijdrage tot de genealogie van het geslacht van Nouhuys en van eenige aanverwante families', *De Nederlandsche Leeuw* 69 (1952), 69-71.
Sasse van Ysselt, A. van, 'De uitoefening van den katholieken godsdienst in de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch in 1671', *Taxandria* 45 (1938) 105-129.

Scheltus, Paulus, 'Resolutie, raakende de Recognitien en revenuen van de Roomschesinden in 's-Hertogenbosch, 19/7/1730' in: *Kerkelyk Placaatboek*, deel 2 ('s-Gravenhage 1735), 543-556.
Schöffer, I., 'De Republiek der Verenigde Nederlanden, 1609-1702' in: I. Schöffer e.a., red., *De lage landen van 1500 tot 1780* (Den Haag 1988).
Vos, Aart, *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum 2007).
Vries, Jan de en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van modern economische groei* (Amsterdam 1995).
Vries, W. de, 'Over het voorgeslacht van Johan de Jongh (†1758), drossaard van de beide heerlijkheden Waalre & Valkenswaard en Aalst, en de (twee) familie(s) De Jongh, (respektievelijk) in Heeze en Valkenswaard', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 30 (1976) 87-140.
Wiltens, Nikolaas, *Kerkelijk Placaatboek*, deel 1 ('s-Gravenhage 1722).